

**RESURLARNI SOLIQQA TORTISHGA OID TADQIQOTLARNING
NAZARIY TAHLILARI**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

PhD Nasimdjanov Yunusjon Zoxidovich

Orcid: 0009-0009-3622-2573

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada resurslarni soliqqa tortishga oid ilmiy tadqiqotlarning nazariy asoslari va ularning rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Tadqiqotda soliq nazariyasi doirasida resurs soliqlari tushunchasining shakllanishi, ularning iqtisodiy mohiyati hamda davlat byudjetining barqaror daromad manbai sifatidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, klassik, neoklassik va institutsional iqtisodiy maktablar nuqtai nazaridan resurs soliqlarining nazariy qarashlari o'rganilib, ularning tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi roli ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: resurs soliqlari, soliqqa tortish nazariyasi, tabiiy resurslar, fiskal siyosat, iqtisodiy samaradorlik, ekologik barqarorlik, soliq tushumlari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish. Resurslarni soliqqa tortish masalasi zamonaviy iqtisodiy nazariya va amaliyotning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki tabiiy, moliyaviy va inson resurslaridan oqilona foydalanish davlatning iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy farovonligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois resurs soliqlari tizimini nazariy jihatdan chuqur o'rganish, uning iqtisodiy mohiyatini tahlil qilish hamda ilmiy qarashlarning shakllanish bosqichlarini o'rganish dolzarb ilmiy vazifa sanaladi. Bugungi kunda resurs soliqlarining nazariy tahlili ularning fiskal va ekologik funksiyalarini uyg'unlashtirishga, ya'ni davlat byudjetining barqarorligini ta'minlash bilan birga, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish zarurligiga qaratilgan. Mazkur tadqiqotda resurslarni soliqqa

tortishga oid ilmiy nazariy qarashlar, ularning shakllanish bosqichlari, iqtisodiy maktablar yondashuvlari hamda O'zbekiston sharoitida ushbu nazariy asoslarni qo'llash imkoniyatlari tahlil etiladi.

Resurslarni soliqqa tortish masalasi soliq tizimining dastlabki shakllanishi bilan parallel ravishda amal qilib kelmoqda deb aytsak, ilmiy-nazariy jihatdan xato bo'lmaydi, sababi resurslarning eng muhim tarkibi bo'lgan yer resurslari qadimgi davlatchilikning boshidanoq davlat g'aznasining asosiy moliyaviy manbasi sifatida qaralgan va undan soliq turli xil miqdorlarda va usullarda undirib kelingan.

Bu jarayonni tarixiy evolyutsion shakllanishini ayrim manabalar asosida isbotlashga harakat qilamiz. Masalan, "eramizdan avvalgi ming yillikning ikkinchi yarmida qadimgi Hindiston davlatida soliqlarni undirish borasidagi davlat ishlari maxsus "Manu qonunlari"da aks ettirib qo'yilgan. Yerning oliy tabaqali kohinlarga, oddiy dehqonlarga tegishliligi va joylashgan joyiga qarab soliqlar tabaqalashtirilgan tartibda undirilgan"¹. Eramizdan avvaligi 1280-1270-yillarda Xitoyda knyazlik qilgan Yuyning soliq islohotlari o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan. Ya'ni, yerlar ming birlik (balki gektar bo'lgan) o'lchov asosida 9 ta ma'muriy hududlarga bo'lingan holda har bir 100 birlik yerlardan olingan hosillarga soliqlar tabaqalashtirilgan holda belgilangan. Eramizdan avvalgi IV asrda Xitoy markazlashgan imperiyasida esa yer solig'ini undirish bilan dastlabki yozuv shaklidagi rasmiy qonun chiqarilib, butun mamlakatga tarqatiladi va yer solig'ini undirishda ana shu qonunga asoslangan. Bu qonunga ko'ra yerlarning unumdorligi va soliq to'lovchining maqomiga ko'ra 2/3 qismgacha hosildan soliq undirilgan.

Xitoylik olim «Guan-Szi» (m.a. IV a.) o'z asarida ham xo'jalikni davlat tomonidan tartibga solish va usullari haqida fikr bildirib, legistlardan farqli ravishda davlat tovar-pul munosabatlarini cheklamasligi, davlat xo'jaligini barqaror saqlash uchun tovarlar baholarini ushlab turish lozimligi, "Yerni boshqarish" uchun davlat yerning tabiiy xususiyatlarini yaxshi bilishi kerakligi, yer maydonlari nisbatan tekis taqsimlanishi zarurligi, dehqonlarni ish qizigan davrda boshqa yumushlarga jalb

¹ Каранг: Тарасов П. И. Очерк науки финансового права. Введение. Общая часть. Особенная часть. Ярославль, 1883. С. 34.

etmaslik, soliq tizimi sharoitiga qarab (yer unumiga bog'liq ravishda) bo'lishi taklif etilgan. Uning fikricha davlat dehqonlardan soliq undirishda avvalo yerning kadastrini tuzish lozim, ana shundagina adolatli soliq undiriladi degan g'oyalarni ilgari suradi.

Feodal xo'jalik davrida Osiyoda soliqlarning rivojlanishi Usmonlik imperiyasida ham ancha shakllantirildi. XV asrning oxiriga qadar Usmonlik imperiyasida yerlar davlatga qarashli bo'lgan. Yerlarni yagona taqsimlovchi shaxs sultonning o'zi bo'lgan asosiy yerlardan undirilgan (ayniqsa bosib olingan Yevropa davlatlaridagi yerlardan) soliqlar shaxsan sultonning g'aznasiga jalb qilingan. Usmonlik imperiyasining amal qilgan vaqtlarida soliqlarni undirish tartiblari ham o'zgarib bordi. Qishloq xo'jaligidan soliqlarni undirishda feodal rentani undirishning uchta shakli rivoj topdi. Bular ishlab berish, mahsulot hamda pul shaklida renta undirish edi. Bularning ichida mahsulot orqali renta solig'ini to'lash keng rivojlandi. Dehqonlar olingan hosilning o'ndan bir qismi miqdorida (bacha hosil va chorva mollarning ham, hatto yem-xashaklardan) soliq to'lash lozim bo'lgan. Bundan tashqari aholi yer egalariga harbiy maqsadlar uchun alohida "avoriz" deb nomlanuvchi soliqlarni ham to'lagan.

Formatsiyalashuvning feodalizm shaklining paydo bo'lishi va uning rivojlanib borishi yer egaligining feodal shakliga o'tishi bilan yer solig'i Yevropa davlatlari jumladan, Fransiya, Germaniya, Angliya, Italiya va boshqa shu kabi davlatlarda ham asosiy soliq turlaridan biri bo'lib keldi. Bu davrlarda yer solig'ini undirish bilan bog'liq soliq nazariyalari ham keng rivojlanib bordi. XVIII asrning o'rtalarida Fransiya paydo bo'lgan va iqtisodiy taraqqiyot negizi tabiat, asosan yer deb hisoblagan fiziokratlar oqimi tarafdorlaridan F.Kene, O.Mirabo asosiy urg'uni yer solig'iga e'tibor bergan. Ularning fikricha yagona yer solig'ini joriy etish va undirish davlatning soliq siyosatining asosiy masalasi bo'lishi lozim.

Taraqqiyotning rivojlanib borishi yer osti boyliklarni soliqqa tortish mexanizmlarining vujudga kelishiga turtki bo'ldi. Jamiyatda sanoatlashuvning ildiz ortishi, foyda olishni tadbirkorlar, jumladan, davlat ham yer qa'ridan

foydalanishning umumiy tartiblarini e'lon qilish bilan birga ulardan foydalanganlik uchun majburiy to'lovlarni ham joriy qilish orqali, milliy boylikni asrashning moliyaviy uslublaridan foydalanish bilan bir qatorda davlat g'aznasini daromad bilan ta'minlashning bir vositasi sifatida ham yondashib kelinmoqda.

Juda ko'p manbalarda resurslarni soliqqa tortish deganda yer, suv, neft, gaz, yog'och va boshqalar kabi tabiiy resurslardan foydalanish asosida undiriladigan soliqqa tortish tizimi tushuniladi. Resurs soliqlari kompaniyalar va shaxslarni, resurslarni tejashga va ulardan samaraliroq foydalanishga undaydigan tartibga solish mexanizmi bo'lishi mumkin. Resurslarga soliqlar turli shakllarda bo'lishi mumkin, jumladan, qazib olish solig'i, foydalanish uchun soliq, resurslarni eksport qilish yoki import qilish uchun soliq. Resurslarga soliq solish iqtisodiyot va atrof-muhitga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bir tomondan, bu innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishni va resurslardan yanada samarali foydalanishni rag'batlantirishi esa atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishi, boshqa tomondan, resurslarni soliqqa tortish ishlab chiqarish va iste'mol xarajatlarini oshirishi provardida esa bu iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Resurslarni soliqqa tortish haqida gap ketganda albatta ko'chmas mulk tushunchasidan foydalaniladi. Bu borada mahalliy olimlarimizdan ilmiy tadqiqotlar olib borgan dots. U.Tulakovning ko'chmas mulk haqidagi ta'rifini anchayin to'laroq deb hisoblash mumkin. Ya'ni, uning fikricha, "ko'chmas mulk deganda bir joydan boshqa joyga uning yaxlitligi va maqsadli vazifasiga zarar yetkazmasdan olib o'tib bo'lmaydigan mol-mulk tushuniladi. Uning xususiyatlaridan biri ko'chmas mulkning albatta yer bilan bog'liqligidir: u yer yuzasida (bino va inshootlar, ko'p yillik dov-daraxtlar) yoki uning qa'rida (foydali qazilmalar, suv resurslari va hokazo) joylashadi. Yer uchastkalarining o'zi ham ko'chmas mulk obyekti"².

Ko'chmas mulk va ularning tarkibi, "ularni boylik va daromadlar manbayi sifatida dastlabki ilmiy qarashlarni klassik iqtisodiyot vakillari tadqiqotlarida

² У.Тўлаков. Кўчмас мулкни солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит (иқтисодиёт фанлари). Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун диссертация. 2021 йил. 13.б.

ko‘rish mumkin. Jumladan, Fransua Kene”³ (davlat g‘aznasining asosiy moliyaviy manbayi ko‘chmas mulkni ijaraga berishdan oladigan daromadlardan iborat bo‘lish lozim degan g‘oyani ilgari surgan), Per Samyuel Dyupon de Nemur “(qishloq xo‘jaligining sof mahsulotining asosi bo‘lgan yerni soliqqa tortish davlatning moliyaviy maqsadi bo‘lishi kerak degan fikrni ilgari surgan), klassik siyosiy iqtisod maktabining asoschilaridan biri D.Rikardo”⁴ “(ko‘chmas mulkni soliqqa tortishda yerning foydaliligi, uning egasining yerdan olgan daromadi sifatida soliqqa tortishga asoslanishligini ta’kidlagan). Uning izdoshlari bo‘lgan A.Smit”⁵ “(ko‘chmas mulkni soliqqa tortishda ularning joylashgan joyi va nafliligiga asoslanish kerak degan g‘oyani ilgari surgan), G.Jorj (yer uchastkalarini soliqqa tortishda iqtisodiy renta sifatida uning qiymatidan kelib chiqib yagona soliqni joriy etish lozim deb hisoblagan), N.Turgenev”⁶ “(ko‘chmas mulkni soliqqa tortishda uyni ijaraga olinishiga qarab yondashish kerak degan taklifni beradi), A.Marshall”⁷ “(ko‘chmas mulklarni soliqqa tortishda og‘ir to‘lovlar soliq to‘lovchilarini boshqa hududlarga ko‘chib o‘tishiga olib keladi, soliqlar qulay bo‘lishi soliq to‘lovchilarni investitsiyalarni jalb qilishga xizmat qilishi kerak degan nazariyani ilgari surgan), rus olimi I.Yanjul”⁸ (yerni, uyni soliqqa tortishda ularning daromadliligi va joylashuviga asoslanish lozim degan g‘oyani ilgari surgan) kabi fikrlarni keltirish mumkin.

O‘zbekiston soliq tizimida ko‘chmas mulk tarzidagi resurslarni soliqqa tortishda dastlabki ilmiy tadqiqotlar sifatida, masalan mol-mulk solig‘iga bag‘ishlangan dotsent B.Umarov, professor A.Toshqulovning yer solig‘iga bag‘ishlangan nomzodlik dissertatsion tadqiqotlarni keltirish mumkin. B.Umarov “Korxonalar mol-mulkini soliqqa tortish mexanizmidagi mavjud muammolar va

³ Кенэ, Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф.Кенэ, А.Р.Тюрго, П.С.Дюпон де Немур. – М.: Эксмо, 2008. – 1200 с.

⁴ Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.

⁵ Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.

⁶ Тургенев, Н.И. Опыт теории налогов / Н.И. Тургенев. 1818.

⁷ Маршалл, А. «Принципы экономической науки. Т. III» / А. Маршалл. – М., Издательская группа «Прогресс», 1993. – 350 с.

⁸ Янжул, И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: «Страут», 2002. – 555 с.

ularni bartaraf etish yo'llari" nomli nomzodlik dissertatsion tadqiqotida O'zbekistonda korxonalardan mol-mulk solig'ini undirish va uni hisoblash usullari hamda soliq bazasini aniqlash muammolarining yechimlariga qaratilgan ilmiy tavsiyalar ishlab chiqqan bo'lsa, A.Toshqulov esa nomzodlik dissertatsiyasida "qishloq xo'jalik yerlaridan soliq undirish masalalarini tadqiq qilgan va 2020-yilda himoya qilgan "Qishloq xo'jaligi korxonalari iqtisodiy faoliyatini soliqlar vositasida rag'batlantirish masalalari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiya ishida esa, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari soliq to'lovchilarning soliq to'lovchi sifatida maqomini aniqlash, umumbelgilangan tartibda soliqqa tortish, qishloq xo'jaligi korxonalari iqtisodiy faoliyatini rag'batlantirish maqsadida suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha pasaytirilgan stavkalarni qo'llash, yangi barpo etiladigan bog', tokzor va tutzorlar egallagan yerlarni soliqlar vositasida rag'batlantirish masalalarining metodologik yo'nalishlarini ishlab chiqqan"⁹.

Ko'chmas mulk soliqlari bilan bog'liq dastlabki ilmiy ishlar qatoriga T.Jo'rayevning "Soliq siyosatini takomillashtirish yo'lida" maqolasida resurs soliqlari bilan bog'liq yondashuvlarni ham keltirish mumkin. Ushbu olimning ta'kidlashicha, resurs soliqlari mohiyati jihatdan renta to'lovidir. "Resurs soliqlari o'ziga xos xususiyatlarga ega: o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra ular renta to'lovidir. Bu qayta tiklanmaydigan tabiiy, yer va suv zaxiralaridan foydalanganlik uchun o'ziga xos to'lov bo'lib, u xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining natijalari bilan bog'liq bo'lmaydi".

Xulosa va takliflar.

Resurs soliqlari nazariyasini milliy iqtisodiy sharoitga moslashtirish. O'zbekiston iqtisodiyotining tabiiy resurslarga tayanish xususiyatini hisobga olib, resurs soliqlari bo'yicha milliy konsepsiyani ishlab chiqish. Ekologik soliqlarning nazariy asoslarini mustahkamlash. Resurs soliqlarini tizimlashtirish. Neft, gaz, suv, yer va boshqa resurslarga nisbatan soliq mexanizmlarini yagona metodologik

⁹ A.X.Тошқулов. "Қишлоқ хўжалиги корхоналари иқтисодий фаолиятини солиқлар воситасида рағбатлантириш масалалари". И.ф.д (DSc)... дис... автореферати. – Т.: 2021. -47 б.

asosda shakllantirish. Soliq siyosatining nazariy va amaliy integratsiyasi. Mazkur takliflarning amalga oshirilishi O'zbekiston Respublikasida resurs soliqlari siyosatini ilmiy asosda takomillashtirish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni kuchaytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR/LITERATURA/REFERENCE:

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси-Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.

Nasimdjanov Yunusjon Zoxidovich "Resurslarini soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish" I.f.f.d (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati T.: 2025. -18 б.